

УДК 373.1

РЕФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Сербина Т.С., заслужений учитель України,
вчитель французької мови

*Білоцерківська спеціалізована школа I–III ступенів
№ 13 із поглибленим вивченням французької мови*

У статті здійснено огляд та аналіз проблем реформування середньої освіти в Україні як європейській державі. Узагальнено досвід як європейських держав (Англії, Німеччини, Франції, Польщі), так і США щодо реформування середньої освіти та подолання проблем, які виникають у цій сфері. Розглянуто певні інтеграційні процеси впровадження міжнародного досвіду в систему освіти України. Також автор статті сформулювала власні пропозиції щодо реформування середньої освіти в Україні, що, зрештою, ефективно вплине на систему освіти в нашій державі загалом.

Ключові слова: *система освіти, середня освіта, реформування, вчитель, міжнародний досвід.*

В статье осуществлен обзор и анализ проблем реформирования среднего образования в Украине как европейском государстве. Рассмотрен опыт как европейских стран (Англии, Германии, Франции, Польши), так и США в плане реформирования среднего образования и преодоления проблем, возникающих в этой сфере. Рассмотрены определенные интеграционные процессы внедрения международного опыта в систему образования Украины. Также автором статьи сформулированы собственные предложения по реформированию среднего образования в Украине, что, в свою очередь, эффективно отразится на всей системе образования в нашей стране.

Ключевые слова: *система образования, среднее образование, реформирование, учитель, международный опыт.*

Serbyna T.S. REFORMATION OF SECONDARY EDUCATION IN UKRAINE: MODERN REALIAS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

This article provides an overview and analysis of problems affecting secondary education reform in Ukraine as a European state. The experience, as European countries (England, Germany, France, Poland, USA) and United States survey on implementation of secondary education reform and overcoming problems in this area. Considered some of integration processes of international experience in implementation of education system in Ukraine. Also offered its own proposals to reform secondary education in Ukraine, which in turn effectively affect entire education system in our country

Key words: *education system, secondary education reform, teacher, international experience.*

Постановка проблеми. На цей час Україна долає складний і суперечливий шлях європейської інтеграції в умовах становлення її як демократичної та правової держави, що передбачає необхідність глибокого дослідження проблеми виконання нашою країною взятих на себе зобов'язань в усіх сферах суспільного життя. Тому на сучасному етапі, коли Україна здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог щодо входження в освітній та науковий простір Європи, особливо важливого значення набуває питання реформування середньої освіти, що, до речі, завжди було досить актуальним.

Ступінь розробленості проблеми. У літературі наукового спрямування питанням реформування середньої освіти в Україні приділено достатньо уваги. Проблематику освіти в країнах Західної Європи досліджували такі українські вчені: доктор педагогічних наук Б. Вульфсон, доктор педагогічних наук К. Корсак, доктор педагогічних наук В.

Кравець, доктор педагогічних наук Л. Пуховська, доктор педагогічних наук П. Сікорський, російські науковці А. Джуринський, В. Корсунов.

Мета. Виходячи з наведеного, метою пропонованої увазі наукової праці вважаємо вироблення чіткого загального уявлення і висвітлення особливостей середньої освіти європейських держав, а саме: Англії, Німеччини, Франції та Польщі. Окремо приділено увагу досвіду США. Здійснено огляд реформування середньої освіти в зазначених державах та Україні.

Виклад основного матеріалу. Найважливішим завданням сучасної педагогіки є розвиток духовного потенціалу підрастаючого покоління, формування його інтелектуальної, морально-естетичної культури через глибокий інтерес до видатного минулого свого народу, до національної, вітчизняної та світової культур. Отже, національне виховання є однією з найважливіших складових проблеми виховання

особистості, в основу якого мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї та школи, наступності та спадкоємності поколінь. Серед основних завдань виховної діяльності сучасної школи, визначених Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»), зазначено формування національної свідомості, забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до культури та історії свого народу, прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій українців та представників інших національностей [1, с. 76–77].

Варто зауважити, що процес європейської інтеграції України можливий лише за умови вивчення та втілення в життя міжнародного досвіду реформування середньої освіти. Непересічною є роль міжнародних програм, спрямованих на реформування середньої освіти, що довели на практиці свою ефективність і передбачають широкі перспективи для запозичення позитивного іноземного досвіду, а надто за відсутності власного дієвого механізму реформування в означеній сфері. Однак цей досвід слід застосовувати з урахуванням викликів сьогодення, культури та правосвідомості українського суспільства.

До прикладу, шкільна та вища освіта Англії користується найбільшим авторитетом у світі. У країні система обов'язкової шкільної освіти охоплює дітей від 5 до 16 років (загалом 11 років). Тривалість навчання у загальноосвітній школі становить 13 років. У державі діє система безкоштовної загальної освіти для всіх дітей, що реалізується через муніципальні школи. Нарівні з ними працюють приватні навчальні заклади, де навчання є платним. Тривалість навчального року становить 38 тижнів. Навчальний рік розокремлений на триместри, між якими канікули. Літні канікули тривають шість тижнів, різдвяні – два тижні, великодні – три. У середині триместрів передбачено тижневу перерву. Навчальний тиждень триває п'ять днів, а навчальний день розпочинається о 9.00 ранковою молитвою, триваючи до 15.30 з обідньою перервою [2].

Остання освітня реформа в цій країні датована 1988 роком і передбачає період обов'язкової освіти, розподілений на чотири стадії: з 5 до 7 років, від 7 до 11 років, від 11 до 14 років, від 14 до 16 років.

Початкова освіта охоплює перші дві стадії: школу для малюків і молодші класи школи. Дітей групують у класи за віком. Урок триває від 15 до 45 хвилин. У початковій школі найбільше часу приділяється вивченню англійської мови, на другому місці – фізичне виховання. Вагоме місце посідають

ручна праця і мистецтво. Останні навчальні години розподілені між уроками арифметики, історії, географії, природознавства і релігії.

Середня освіта представлена об'єднаними школами для 11 (12) – 15-річних та граматичною і сучасною для 15–17 (18)-річних. Обов'язкову освіту представляють об'єднані школи, де приблизно половину навчальних годин становить так зване ядро – обов'язкові базові дисципліни: англійська мова і література, математика, релігія, природознавство. Друга половина навчальних годин складається з «пакетів» предметів, які учні вивчають за власним вибором. Таким чином, відбувається підготовка учнів до подальшого навчання у коледжах та їх професійна орієнтація [2].

Досягши 14 років, учні мають право вступати до професійних шкіл, а після 16 років можуть продовжувати освіту в граматичній школі, коледжі. Завершуючи шкільну освіту, вони йдуть працювати чи далі навчаються в коледжах вищої освіти, університетах.

У Німеччині шкільна освіта триває 13 років. У країні існують громадські та приватні школи. Держава гарантує безкоштовне обов'язкове 9-річне навчання в суспільних навчальних закладах. Система шкільної освіти має чотириступеневий рівень: початкова школа, основна школа, реальне училище, гімназія. Навчання у початковій школі розпочинається з шести років і триває з першого по четвертий клас. Під час навчання в початковій школі діти вивчають німецьку мову, читання, краєзнавство та навколишній світ, музику і рух, художнє виховання, прикладну творчість.

Після закінчення початкової школи навчання продовжується в основній школі, у реальному училищі або гімназії. Ці типи шкіл різняться за метою, призначенням; рівнем загальної освіти. В основній школі Німеччини (5–10 класи) навчається приблизно 50 відсотків підлітків відповідного віку. У школах цього типу діти набувають неповної загальної та в подальшому професійної освіти.

У реальному училищі (5–10 або 7–10 класи) молодь отримує неповну загальну освіту професійно-практичної спрямованості вивчаючи фізику, хімію, біологію, іноземні мови та інші академічні дисципліни. У навчальних закладах цього типу функціонує система учнівства на підприємствах. Учні, здобуваючи освіту в навчальному закладі, навчаються і на підприємствах: перший день у школі; наступні чотири – на підприємстві. Випускники реального училища мають право вступати до середніх, а потому до вищих професійно-технічних

навчальних закладів. Навчання у реальних училищах оплачують профільні підприємства і частково держава.

У гімназії Німеччини учні навчаються з 5 до 13 або з 7 до 13 класу, отримуючи повну середню освіту і право вступу до вищих навчальних закладів (університетів). Обов'язковими навчальними дисциплінами в гімназії вважаються німецька мова та література, географія, історія, математика, біологія, фізичне виховання, музика, релігія. Залежно від профілю гімназисти вивчають також інші предмети [2].

Особливістю середньої освіти є те, що нарівні з базовими дисциплінами існує значна кількість курсів за вибором. Гімназії нараховують шість основних профілів: технічний, сільськогосподарський, техніко-технологічний, суспільно-науковий, музичний, комунального господарства. Упродовж молодшого ступеня гімназисти обирають один із «пакетів» навчальних дисциплін, що стає для них обов'язковим. До того ж, учні мають право обрати елективні курси, що підлягають постійному оновленню і корегуванню. А в об'єднаній школі розроблено два типи програм: для кооперативних та інтегрованих об'єднаних шкіл. У інтегрованій школі діти навчаються за єдиною програмою, засвоєння якої індивідуалізоване для кожного учня. У кооперативній же школі програма враховує обов'язкові предмети і предмети за вибором. Таким чином, діти Німеччини можуть обрати модель навчання, яка їх найбільше влаштовує.

Позитивним також можна вважати досвід реформування середньої освіти Франції, де блок освітньої програми розподілено на обов'язкові для всіх учнів предмети й предмети за вибором (у коледжі це два предмети на вибір, у другому класі ліцею – п'ятнадцять предметів, що визначають профіль навчання на завершальному циклі). До переліку шкільних навчальних предметів належать французька (рідна) мова та література, іноземні мови, громадянознавство, історія–географія, математика, експериментальні науки, технологія, культура й мистецтво, фізкультура та спорт. Навчальний час у французькій школі розподілено таким чином: 46% – гуманітарний цикл, 21,5% – природничо-математичний, 10% – художньо-естетичний, 21% – оздоровчо-трудова цикл [3, с. 201].

У Франції належним чином відпрацьоване оцінювання ефективності національної системи середньої освіти та навчальних досягнень учнів. Зокрема йдеться про оцінювання оволодіння учнями спільним ядром знань і компетентності наприкінці початкової школи та коледжу, оцінювання основних

шкільних знань та навичок 17-річної молоді в межах підготовки до виконання військового обов'язку громадян до захисту Вітчизни (цей тест має назву дня підготовки до захисту Вітчизни – JAPD – *lajournied'appel depreparation a ladifense*), про іспити на ступінь бакалавра (БАК), міжнародне порівняння навчальних досягнень учнів (PISA, PIRLS, TIMSS) [4, с. 175].

Освіті ж нашої держави, попри всі реформи, притаманна критична маса проблем, загрозлива для поступу України та її інтеграції у європейський і світовий освітній простір. Труднощі на шляху вдосконалення освіти пов'язані, зокрема, з тим, що держава та пересічні громадяни, по-різному оцінюючи стан реформування освіти, не консолідують своїх зусиль для здійснення реформ. Водночас потреба в залученні до здійснення освітніх реформ усіх учасників освітнього процесу є безумовною. У Європейському звіті про якість шкільної освіти (2000) справедливо зауважено: «Право на прийняття рішень повинні мати ті, кого більше за всіх стосуються їх наслідки» [5, с. 85]. Проблеми модернізації української освіти є наслідком освітньої політики, яку, на жаль, у нашій державі формує переважно Міністерство освіти. Наразі у нас не створено реальних умов для участі громадськості в процесі вироблення та ухвалення рішень в освітній галузі. Відсутність поєднання державних і громадських важелів у визначенні ефективності навчання і виховання учнів є одним із недоліків управління загальною середньою освітою в Україні. Натомість у Франції діти, батьки, вчителі, директори шкіл є ключовими фігурами, активними учасниками реформування шкільної освіти, що передбачає поліпшення її якості. Перефразовуючи Шарля де Голля, «освітні реформи – надто важлива річ, щоб довіряти їх тільки реформаторам» [6]. Процедури впливу громадської експертизи у Франції полягають у проведенні періодичних національних обговорень розвитку національної освіти, під час яких громадяни навчаються культурі обговорення (дебатам) та беруть участь у підготовці закону, посилюючи його легітимність. Кожен етап формування освітньої політики є доволі прозорим: громадськість, профспілки, адміністрація, міністерство чи депутати – всі змушені зважати на результати національного обговорення. Успіхові освітніх реформ значною мірою сприяють інвестиції в освіту. У Франції такі інвестиції вважають найприбутковішим вкладанням коштів. З розгортанням процесів децентралізації у Франції заклади шкільної освіти є фінансованими з державного та місцевого бюджетів, які доповню-

ють один одного, що дає змогу активно і динамічно впроваджувати нововведення в зміст освіти. В Україні фінансову ситуацію визначають особливості державного управління, а саме: планово-адміністративний розподіл ресурсів; фінансування освіти за роки незалежності за залишковим принципом; планування фінансування з розрахунку на поточний фінансовий рік; обмеженість фінансової самостійності навчальних закладів, що спричиняє уповільнення модернізації змісту освіти, упровадження нових підручників тощо. Втім, попри все, у реформах змісту загальної середньої освіти України та Франції все ж можна побачити багато спільного.

Модернізація змісту освіти в обох країнах відбувається за визначених умов, якот: стандартизація змісту освіти; диференційованість підходів до обрання шляхів і методів засвоєння учнями програмних знань; адаптація змісту навчальних програм до індивідуальних здібностей і можливостей учнів; поступове ущільнення й ускладнення змісту програм (концентрична будова) за рахунок міждисциплінарних підходів; компетентнісний підхід до оцінювання навчальних досягнень учнів.

Усебічна реформа освіти в Польщі, розпочата наприкінці 90-х р.р. ХХ ст., охопила всі ланки системи освіти – її структуру, зміст, управління, фінансування, підготовку вчителів. Розвиток польської системи освіти відбувається в напрямі побудови єдиного європейського простору, а за темпами не поступається передовим країнам Західної Європи. Стратегією реформи є створення принципово нової системи освіти, яка би надавала можливість кожній людині отримати і систематично поповнювати знання впродовж усього її активного життя – системи безперервної освіти.

В умовах освітніх перетворень в Україні досвід Польщі становить особливий інтерес, оскільки ця держава є однією з найбільш близьких до нас за географічним розташуванням, культурою, багатовіковими історичними зв'язками та слов'янським менталітетом. Завдяки співпраці між нашими країнами в царині педагогічної науки і практики досвід Польщі є доступним, його активно вивчають, і вже нині він представлений значним науковим доробком.

Здійснивши аналіз реформування середньої освіти та враховуючи європейський досвід, слід також охарактеризувати досвід США щодо розглядуваної проблеми. У цьому аспекті видається цікавим підхід до реформування середньої освіти Т. Кошманової. Дослідниця відзначає, що нині на Заході простежується тенденція до

того, що традиційна європейська освітня філософія і парадигма її модернізації все більше беруться під сумнів або навіть заперечуються постмодерністськими теоріями, а також мультиполярними геополітичними реаліями, що виникли в період завершення холодної війни. За одностайним переконанням зарубіжних дослідників у новому столітті запорукою виживання людства стає необхідність толерантного пошуку згоди між різними культурами та прийняття їхніх глибоко вкорінених цивілізаційних відмінностей, що є значно глибшими, ніж ідеологічні розходження націй епохи холодної війни [7, с. 157].

Отже, зберігаючи власну специфіку, зумовлену своєрідністю американського соціуму, в багатьох аспектах розвиток сучасної педагогічної освіти США характеризується схильністю до спільних тенденцій у підготовці вчителів, прагненням відповідати сучасному світовому рівневі розвитку педагогічної теорії та практики. Водночас педагогічній освіті США характерна відносно невисока здатність до інтернаціональної інтеграції. Тому наявні значні відмінності порівняно з близькими за рівнем свого соціально-економічного розвитку країнами Західної Європи. Спільними та відмінними тенденціями розвитку педагогічної освіти США у світовому масштабі є: прагнення до вироблення філософії освіти ХХІ ст. на засадах постмодернізму, що сприятиме діалогу культур і цивілізацій у системі освіти з повагою та довірою до кожної етнічної спільноти; формування громади викладачів та учнів, об'єднаних спільною метою навчально-пізнавальної діяльності; ідея особистісного розвитку молодшої людини з урахуванням її диверсифікованості; орієнтація на подолання авторитаризму в усіх сферах системи освіти (управління, організації навчально-виховного процесу, взаємодії адміністрації, педагогів та учнів, студентів, міжособистісних відносин в учнівському і студентському колективах); інтеграція педагогічної освіти у світовому масштабі зі збереженням багатовікових традицій різних культурно-історичних типів суспільства.

Водночас система професійної освіти в Україні за нових соціально-економічних умов перебуває у стані пошуку шляхів її реформування з урахуванням світових тенденцій. На нашу думку, теоретико-концептуальний підхід до підготовки вчителя в сучасних соціально-економічних реаліях є найбільш виправданим [7, с. 164–165].

Проаналізувавши досвід європейських держав та США, звернемося до питань сучасного реформування середньої освіти в Україні та відзначимо деякі проблемні ас-

пекти. Останніми роками Україна двічі брала участь у міжнародному моніторинговому дослідженні TIMSS (2007 і 2011 р.р.), що виявляє рівень знань учнів із математики і природничих дисциплін. Результати виявилися не дуже втішними, особливо у початковій школі. Щоб Україна від «задовільного» стану освіти могла перейти до наступного («доброго»), слід здійснити низку необхідних реформ.

Франкове «вчителем школа стоїть» залишається актуальним донині. Педагогічний процес – це основа навчальної діяльності. Науковцями доведено, що якість освіти на 72% залежить від якості навчального процесу в школі. Не технології, а майстерність учителя, щонайперше, визначає якість. Основний рушій освіти – це мотивація учнів навчатися і мотивація вчителів навчати. Отже, передусім необхідно створити більш глибоку мотивацію, змінивши ставлення до престижності професії вчителя та професійного зростання [8].

На нашу думку, оптимізацію шкіл можна здійснити лише паралельно з адміністративною реформою, тому що за чинним законодавством школи фінансує район, а рішення про ліквідацію чи реорганізацію школи ухвалює місцева громада, яка не фінансує школу. Наступне, що варто зробити – запровадити показники визначення якості шкільної освіти. На сьогодні більшість директорів виконує функції завгоспів, більше переймаючись господарською складовою, аніж навчальним процесом, та активніше піклуючись про показники лічильників на комунальні послуги, ніж відносно рівня якості освіти. Зрештою зрозуміло, що так чинити їх змушують обставини.

У Радянському Союзі існувало два ключових показники: якість і успішність. Успішність – відсоток учнів, що не мали двійок, а якість – відсоток тих, хто навчався на 4–5. Відповідно, кожен учитель ніс відповідальність за результат своєї праці.

Підтримуємо думку, що вчителі повинні звітувати за результат своєї праці перед батьками і всією громадськістю. Школи також мають звітувати за якість своєї роботи [8].

Отже, першочерговими вбачаємо такі реформи: підвищення статусу вчителя, консолідацію, запровадження високих якісних показників, до яких необхідно прагнути, і підзвітність.

Наступний крок – збільшення фінансування. Якщо уряд справді хоче реформи середньої освіти, доведеться витратитися. Але, найголовніше, щоб реформатори чітко усвідомлювали, що вони хочуть отримати в результаті, якої доданої вартості нададуть освіти ці реформи.

Водночас необхідно змінити структуру середньої освіти. Вважаємо за необхідне відокремити старшу школу від основної. В Україні діє мережа професійно-технічних ліцеїв і училищ. Потрібно паралельно створити мережу академічних ліцеїв, які готуватимуть учнів до вступу в університети відповідного профілю. Необхідно скеровувати учнів до цих навчальних закладів, обираючи профіль за результатами зовнішнього незалежного оцінювання після 9 класу. Без відсіву невмотивованих учнів підвищити якість середньої освіти у старшій школі не вдасться.

Наступне, що слід зробити, – подолати багатопредметність. Нинішні навчальні плани знеохочують дітей навчатися. Наприклад, один урок на тиждень із певної дисципліни не дає жодного результату – це кошти, викинуті на вітер. У навчання в школі слід запровадити вивчення 6–7 предметів на семестр, не більше.

Наразі впроваджувана система профільного навчання є неефективною через шкільну мережу. У Львівській області 82% шкіл сільської місцевості не мають паралельних класів, а профільне навчання можна реалізовувати лише тоді, коли в школі працює хоча б 3–4 паралельні класи [8].

Останнє дослідження TIMSS виявило три катастрофічні для України речі:

- по-перше, освіта перестає бути соціальним ліфтом: дитина з бідної родини в Україні не має шансів отримати якісну освіту;

- по-друге, зростає відмінність у якості освіти між сільськими і міськими школами: ситуація в сільських школах стає дедалі гіршою – міські хоч якось дотримуються певного стандарту;

- по-третє, вищі результати з математики отримали ті учні, вчителі яких мають стаж понад 20 років, тобто не відбувається відтворення системи освіти. Найбільш здібні випускники шкіл не обирають учительський фах.

Також слід наголосити на проблемі кадрової політики, що може сприяти реформуванню середньої освіти в Україні. Від здобуття незалежності в 1991 році в Україні не відбулося оновлення політичних еліт. Нове державно-управлінське мислення не може сформуватися стихійно. Не заперечуючи вирішальної ролі народу, варто відзначити, що управляти державою не можуть усі поспіль, тому нагальною практичною проблемою є формування професійної, ефективною, якісної еліти [9, с. 99; 10, с. 177].

Наостанок зауважимо, що багато фахівців знають, що потрібно робити. Але як зробити це, не збуривши суспільство, де

взяти ресурси, – відповідь на ці питання не є простою. Втім ми мусимо знайти цю відповідь, оскільки без якісної освіти немає шансів досягти успіхів у розвитку нашої країни.

Висновок. На наш погляд, аналіз складних, суперечливих процесів у світовій освіті набуває особливого значення в контексті соціально-економічних змін, що відбуваються в Україні й радикальним чином позначаються на українській освіті, яка переживає період надзвичайних матеріальних труднощів. Але парадокс історичного моменту полягає в тому, що саме за цих складних умов відбувається інтенсивна творча робота. За останнє десятиліття в Україні імплементовано значний міжнародний досвід позитивного реформування системи освіти, зокрема відбулося створення приватних та спеціалізованих шкіл; перехід до нової системи оцінювання учнів; запровадження системи пошуку, розвитку і підтримки обдарованих учнів; підвищення рівня підготовки наукового й педагогічного кадрового потенціалу; поширення досвіду стажування фахівців за кордоном, запровадження педагогічних інновацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іонова О.М. Формування національного світогляду молодших школярів у сучасній педагогічній науці / О.М. Іонова // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2013. – Вип. 2. – С. 76–82.
2. Максимюк С.М. Педагогіка / С.М. Максимюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/1584072017954/pedagogika/pedagogika>.
3. Cour descomptes. L'éducation nationale face à l'objectif de délaré ussite detous lesélèves. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccomptes.fr.
4. Папіжук В.О. Реформування змісту загальної середньої освіти у Франції та Україні на початку XXI століття / В.О. Папіжук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2012. – Вип. 66. – С. 104–109.
5. Ievropeis'kyi zvit pro iakist' shkilnoi osvity. – [The European Report about Quality of School Education] // Postmetodyka. – 2002. – № 5–6 (43–44). – Р. 83–92.
6. Reformatory nadto vazhlyvi, schob doviryaty ih lyshe reformatoram. – [Elektronnyiresurs]. – [The Reform sare too Important, to Entrustthem Only to Reformers]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://upper.org.ua/library/65.html>.
7. Кошманова Т.С. Спільні та відмінні тенденції розвитку педагогічної освіти США у світовому контексті / Т.С. Кошманова // Вісник Львівського університету. – 2003. – Вип. 17. – С. 156–166. – (Серія: педагогічна).
8. Хобзей П.К. Реформу середньої освіти слід почати зі зміни статусу вчителя. / П.К. Хобзей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: УНІАН: <http://www.unian.ua/politics/915611-reformu-serednoji-osviti-slid-pochati-zi-zmini-statusu-vchitelya.html>.
9. Гаман-Голутвина О.В. Определение основных понятий элитологии / О.В. Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97–103.
10. Павленко С.О. Перспективи та проблеми впровадження люстрації в Україні: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії / С.О. Павленко, В.Г. Севрук // Науковий вісник академії муніципального управління. – 2014. – Вип. 1 – С. 177–183.